

“O'ZBEK IMO-ISHORA TILINING RIVOJLANISH TARIXI”

Amangeldiev Alpamis Baxtiyarovich

*Toshkent tibbiyot akademiyasi, Pedagogika va
psixologiya kafedrasi o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekistonda imon-ishora nutqining rivojlanish tarixi, unga bo'lgan munosabat va ta'rif, olimlarning qilgan ishlari haqida ma'lumotlar berilgan. Maqolada eshitishda nuqsoni bo'lgan shaxslarni so'zlashuv nutqiga o'rgatish bo'yicha qilingan ishlar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, matnshunoslik, paleografiya, surdopedagogika, tarix, eshitishda nuqsoni bor shaxslar, daktil, og'zaki metod, imo ishora, tovush, tebranish, og'zaki metod, jest, sof og'zaki metod, tilshunoslik, zaif eshituvchi, masofa.

BMT Bosh Assambleyasi 23 sentyabrni **Xalqaro imo-ishoralar tili kuni** deb e'lon qilgan. Ushbu kun imo-ishoralar tilining hayotimizdagi o'rni borasidagi bilimlarimizni oshirish hamda kar va zaif eshituvchi insonlar huquqlarini to'liq hayotga tatbiq qilish maqsadida 2018 yildan boshlab har yili nishonlab kelinmoqda. Butunjahon karlar federatsiyasi ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda qariyb **72 million kar** odam bo'lib, ularning 80 foizdan ortig'i rivojlanayotgan mamlakatlarda yashaydi.

2019 yil holatiga ko'ra, **21212 nafar eshitish qobiliyati cheklangan shaxs** O'zbekiston karlar jamiyatida ro'yxatga olingan. Davlat statistika qo'mitasi eshitish qobiliyati cheklangan odamlar soni to'g'risidagi ma'lumotlarni alohida e'lon qilmaydi, natijada karlar jamiyati ma'lumotlariga tayanishga to'g'ri keladi. Ehtimol, kar va zaif eshituvchi odamlarning ko'pchiligi hali ham ro'yxatga olinmagan yoki hatto nogironlik guruhiga ham kiritilmagandir. O'zbekiston va boshqa sobiq sovet ittifoqi davlatlari hududida **rus imo-ishora tili (RIT)** ishlatiladi. Dastlabki tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Qirg'iziston, Tojikiston va O'zbekistonda qo'llaniladigan imo-ishora tili Rossiya Federatsiyasida qo'llaniladigan RITdan unchalik farq qilmaydi. Biroq mahalliy madaniy kontekstdan kelib chiqib, ba'zi farqlanishlar ham kuzatiladi.

X.P.Bonet (1579-1633) o'zining 1620 yilda yozilgan «Tovushlar tabiati va karsoqovni gapirishga o'rgatish san'ati» asarida karlarni o'qitish va tarbiyalashning o'sha davrdagi maqsad va vazifalarini ko'rib chiqar ekan, ularni so'zlashuv nutqiga daktil va uning og'zaki shakli orqali o'rgatish lozimligi haqida so'z yuritadi. U maxsus o'qituvchi tomonidan savol-javob shaklidan foydalangan holda olib boriluvchi nutqni rivojlantirishga qaratilgan ishlar bolalarning aqliy rivojlanishlari ta'siriga alohida e'tiborli omil sifatida qaraydi. E.R.Karrion (1579-1652) o'z zamondoshlarining boy tajribasidan unumli foydalangan holda ularning g'oyalarini rivojlantirar ekan, karlar

ta'lim-tarbiyasida taktil-vibratsiya sezgilariga hamda eshitish qoldig'iga tayanadi. X.P.Bonnet g'oyalarining keyinchalik taraqqiy etishiga angliyalik Djon Vallis (1616-1703) va Dj.Bulver, shveysariyalik Dj.K.Amman (1669-1724), niderlandiyalik F.M.Van Xelmont (1614-1699), italiyalik F.L.Tersiy (1631-1687) kabi amaliyotchi olimlar karlarni o'qitishga alohida urinishlar sifatida o'z hissalarini qo'shdilar.

Karlarni yakka tartibda o'qitishga urinishlar eshitish nuqsoniga ega farzandlari bo'lgan zodagonlar ijtimoiy buyurtmasining ob'ektiv sababi edi. Shu bois yakka tartibda o'qitishlar ijobiy tajribaga ega bo'lsa-da, ushbu toifa bolalari uchun o'quv muassasalarini tashkil etishga uzoq vaqt muvaffaq bo'linmadi. Faqat XVIII asrning 70-yillaridagina kar bolalarni o'qitish va tarbiyalash uchun maxsus muassasalar tashkil etish va rivojlantirish bo'yicha urinishlar yuzaga kela boshladi. 1770 yilda Fransiyada dunyo tarixida birinchi bo'lib Sharl Mishel de Epe (1712-1789) tomonidan Parijda xususiy maktab - kar-soqovlar instituti ochildi. De Epe Volter, Deni Didro, Jan Jak Russo kabi fransuz ma'rifatparvarlarining g'oyalari bilan yo'g'riltirilgan mimika metodini yaratdi. Sharl Mishel de Epening g'oyalari uning shogirdi R.A.Sikar tomonidan rivojlantirildi. Amaliyotchi olim o'qitish tizimida asosiy e'tiborni kar bolalarni har tomonlama aqlan va jismonan rivojlantirishga qaratadi. Bu tizim kar bolani umumta'lim fanlariga oid bilimlarni o'zlashtirish, jamiyatda yashash va mehnat qilishga tayyorlaydi.

Ammo ushbu vazifalarni hal etish uchun o'qitish davomida faqat nutqning imo-ishora shaklidan foydalaniladi hamda kar o'quvchilar uning asosida yozishni o'rganadilar. R.A.Sikar imo-ishoralar tilini «metodik belgilar» bilan boyitadi. Ya'ni ushbu metod asosida o'qitish jarayonida o'quvchilarga tildagi grammatik kategoriyalarni tasvirlash uchun ma'lum bir belgilar o'rgatib boriladi. Ma'lumki, tilda grammatik kategoriyalar juda ko'pchilikni tashkil etadi. O'quvchilar hajmi kundankunga ortib borayotgan belgilarni o'zlashtira olmasliklari natijasida fanlarga oid bilimlarni ham o'zlashtirishga ulgurmay qoladilar hamda imo-ishora metodi asosida o'qitish tizimi takomillashtirilganiga qaramay, undan amaliyotda foydalanish ta'limning oldiga qo'yilgan vazifalarni to'laligicha hal etish imkonini bermasligini ko'rsatadi. 1778 yil 14 aprelida Germaniyaning Leypsig shahrida Samuil Geynike (1727-1790) tomonidan kar-soqovlar instituti tashkil etiladi. Samuil Geynike surdopedagogika tarixida muhim o'rin egallagan karlarni o'qitishning keyinchalik «sof og'zaki metod» deb nomlangan o'z o'qitish tizimini yaratadi. Bu metod og'zaki nuqtni karlarni o'qitishning asosiy vositasi va maqsadi sifatida tan oladi. Shuningdek, bu tizimda bolalar o'qish, yozish va arifmetikani ham o'rganadilar. Karlarga ta'lim berishning ushbu metodi asosida tovushlar, bo'g'inlar, so'zlar va jummalarni talaffuz etishning mexanik mashqlar texnikasi yotadi. Ya'ni ta'limning dastlabki davrida kar bolalar, talaffuzi malakalari ustida jadal ravishdagi ishlar olib boriladi. Umumta'lim fanlariga oid bilimlarni egallash talaffuz malakalarini o'rganishga tobe bo'ladi.

Masalan, agar bolalar kunda ko'radigan, iste'mol qiladigan va foydalanadigan non, sut, choy, ruchka, daftar, kitob so'zlarini talaffuz qilishni o'rganmas ekanlar, o'qitish jarayoniga bu so'zlar «olib kirilmaydi». Bunday o'qitish asosida karlar tomonidan tovush, bo'g'in, so'z va jumlar va hattoki, yirik matnlarni sof, ravon talaffuz qilishga o'rganilishiga muvaffaq bo'linsa-da, o'quv fanlariga oid bilimlarni tabiiy holatda o'rganishlariga erishilmaydi. Maktabni bitirgan o'quvchilar atrofdagilarda «chiroyli so'zlovchilar» sifatida taassurot qoldirsalar-da, ular bilan to'siqlarsiz muloqot qilish imkoniyati yo'qligi namoyon bo'ladi. Buning asosiy sababi o'qitishning hayot bilan aloqadorligi tamoyilining bu o'qitish tizimida o'z aksini topmasligidadir. Surdopedagogikaning umumiy va xususan, ushbu kundagi rivojlanishida muhim o'rin egallagan boy tajribalardan yana biri XIX asrda Fransiyada yashab, faoliyat ko'rsatgan Aleksandr Blanshe nomi bilan bog'liqdir. Amaliyotchi olim kar bolalarni eshituvchi bolalar bilan birgalikda o'qitish eng samarali yo'l ekanligini o'z faoliyati davomida isbotlashga harakat qildi hamda birgalikda o'qitishni tashkil etdi. Bu tizimda tashkil etilgan maktabda kar bolalar oddiy maktabda alohida sinfda o'qitilsa, zaif eshituvchilar sog'lom bolalar bilan birgalikda o'qitilishlari yo'lga qo'yiladi. A.Blanshe o'zining «Ustozga qo'llanma» (1858) asarida uch asosiy qoidani taklif etadi va ularga erishish yo'llarini batafsil yoritib berishga urinadi. Olim tomonidan taklif etilgan asosiy qoidalar quyidagilar edi:

- 1) karlarni bu yo'l bilan o'qitishda umumiy metodikaga rioya qilinishi;
- 2) o'qitishda karlarning toifalari: kar-soqovlar va gapiruvchi karlarga alohida yondashish;
- 3) og'zaki nutqni, mimika va daktil shakli orqali rivojlantirish yo'llariga rioya qilish lozim.

Shuningdek, Fransiyada Jan Jak Valad-Gabel (1801-1879) tomonidan eshitishi me'yorda bo'lgan go'daklar nutqining rivojlanish yo'llariga asoslangan «Intuitiv (onalik) metod» yaratiladi. Olim ushbu metod asosida kar bolalar ta'limini tashkil etar ekan, o'qitishda imo-ishoradan foydalanishni inkor etgan holda og'zaki (jarangdor) nutqqa qo'shimcha sifatida birinchi o'rinda yozuv taxtachalarida aks ettirilgan yozma nutq shakli (yaxlit (global) o'qish)dan foydalanish yuqori samara berishini isbotlashga urinadi. Shuningdek, ta'lim jarayonida daktil nutqiga katta e'tibor qaratiladi. J.J. Valad-Gabel og'zaki nutq, kar-soqovlar uchun o'zlashtirib bo'lmaydigan nutq turi bo'lganligi bois so'zlashuv nutqiga ular alfavit harflarini alohida emas, balki yaxlit o'qish asosida deb o'rgatilishlari eng samarali yo'l ekanligini isbotlashga urindi. 1779 yilda Venakar -soqovlar instituti ochiladi hamda unda I.May (1754-1874) va F.Shtorklar (1746-1820) tomonidan mimika o'qitish metodi takomillashtirilgan holda, qayta tuziladi: ta'lim jarayonida daktil alfaviti keng qo'llanilib, imo-ishora nutqidan esa yordamchi vosita sifatida foydalana boshlanadi.

Ikki amaliyotchi-olim ishlari M.Menus (1774-1850) tomonidan davom ettiriladi hamda u bu metodni to'ldirgan holda o'qitish jarayoniga karlarni og'zaki nutqqa o'rgatishni kiritadi. Bu davrga kelib, keng qo'llanilayotgan sof og'zaki metod asta-sekin o'z ko'rinishini o'zgartirib boradi. Masalan, F.M.Gil (1805-1874) tomonidan karsoqovlarni og'zaki nutq, lab yordamida o'qish, yozuv va o'qitishga o'rgatish bo'yicha qator qo'llanmalar yaratiladi. Olim tomonidan yaratilgan o'qitish tizimining yangiligi karlarni o'qitish jarayonida umumta'lim fanlari doir asini kengaytirish bilan tavsiflanadi. F.M.Gil o'qitishda bola idrokining tabiiyligi hamda o'ziga xosligi tamoyillariga tayangani sababli keyinchalik u tomonidan yaratilgan o'qitish tizimi, «Kar bolalarni o'qitishning tabiiy metodi» deb yuritila boshlandi. Iogann Fatter (1842-1916) esa, aksincha, o'qitishda og'zaki nutqni o'zlashtirishga o'rgatishni asosiy maqsad qilib oladi. U karlarni og'zaki nutqqa o'rgatishni, nutq tovushlariga o'rgatishga asoslantiradi. Keyinchalik I.Fatter sistemasi, «Tovush metodi» degan ikkinchi nomni oladi.

Konstantin Malish (1860-1925) karlarni og'zaki nutqqa o'rgatish dastlabki davri uchun global sintetik metodini yaratadi. Bunda nutqqa o'rgatish yaxlit so'zlar va jummalarni talaffuz etishni gugulash negizida yo'lga qo'yish orqali amalga oshiriladi. Boshqa nemis olimi K.Gepfert (1851-1906) kar bolalarni yozma nutqqa o'rgatishni yozuv mexanizmi asosida amalga oshiradi. Uning izdoshlari esa o'qitishning dastlabki davrida yozma nutqni qo'llash g'oyasini rivojlantirdilar. Daniyalik olim Georg Forxgammer (1861-1948) o'z tajribasi davomida yozma va og'zaki so'zlashuv metodlarini birlashtiradi hamda yozma mashqlar asosida og'zaki nutqni idrok etish va talaffuz qilishga tayanuvchi «imitatsiya (taqlid qilish) metodi»ni yaratadi. Rudolf Linder (1880-1964), uzoq yillik tajribalariga tayangan holda kar bolalarni tilga o'qitishda «yozma obrazlar metodi»ga asoslanishni taklif etadi. U 1911 yilda «So'z va rasm» alifbosini yaratadi. Unga ko'ra kar bolalar, ko'rgazmali qurollardan foydalangan holda o'qishga o'rgatish jarayonida yozma nutqni egallab boradilar.

Aleksandr Erlen keyinchalik «Belgiya metodi» deb nomlangan kar bolalarni tilga o'qitish tizimini yaratadi. Ushbu tizim asosida tilga o'qitishda o'quvchilar og'zaki nutqni yozma so'zlarni yaxlit o'qish va labdan o'qish orqali idrok etishga o'rgatilar edilar. «Yozma metod»ning yana bir ko'rinishiga misol tariqasida E.Kernning «yaxlit metodi»ni keltirish mumkin. Ushbu metod bo'yicha ta'lim berish karlarni og'zaki nutqqa o'qitish jarayonida imo-ishora va daktil nutqini chiqarib tashlab, o'rniga yozuvdan foydalanish asosida olib borilar edi.

O'zbekiston 2009 yil 27 fevralda imzolagan va hozirgacha ratifikatsiya qilmagan BMT nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiyasi davlatlarni **imo-ishora tillarini tan olish, qabul qilish va foydalanishni rag'batlantirishga chaqiradi**. O'zbek imo-ishora tili maqomini ko'tarish va kar/zaif eshituvchi fuqarolarning axborot

va kommunikatsiyalardan to‘liq foydalanish huquqlarini amalga oshirish uchun maqola mualliflari quyidagi choralarni qo‘llashni taklif qilmoqdalar:

- o‘zbek imo-ishora tilining nafaqat «shaxslar o‘rtasidagi muloqot vositasi» sifatida, balki qonuniy ravishda davlat tili maqomini belgilash;

- surdotarjimonlarining kasbiy tayyorgarligini tashkil etish, ularning mehnat sharoitlarini va ushbu kasbning jozibadorligini yaxshilash. Ularning ishini rag‘batlantirish va ijtimoiy mavqeiini ko‘tarish uchun biz O‘zbekistonda Imo-ishora tarjimonlari kunini belgilashni taklif qilamiz;

- eshitish qobiliyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internatlarda imo-ishora tilini rivojlantirishga ko‘maklashish va kar/zaif eshituvchi bolalar va kattalar o‘quv jarayonida ulardan foydalanishni cheklamaslik;

- malakali imo-ishora o‘qituvchilarini tayyorlash va eshitish qobiliyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internatlar o‘qituvchilari uchun imo-ishora tilini majburiy qilish;

- davlat byudjeti mablag‘lari hisobidan ko‘rsatiladigan rehabilitatsiya xizmatlari ro‘yxatidagi surdotarjima xizmatlarining minimal soatlarini qonuniy ravishda belgilab, surdotarjima xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish;

- kar va zaif eshituvchi abonentlar uchun arzon mobil aloqa xizmatlari va chegirmali tariflar yaratish, shuningdek, surdotarjimasini xizmatlarini ko‘rsatishda davlat va xususiy hamkorligini o‘rnatish;

- keyinchalik milliy telekanallarda subtitrlar va harakatlanuvchi yozuvlarni kiritish uchun og‘zaki o‘zbek nutqini avtomatik ravishda aniqlash uchun mahalliy texnologiyalarni ishlab chiqish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. V.S.Raxmanova Maxsus pedagogika. T. 2004
2. MAKTABGACHA SURDOPEDAGOGIKA (o'quv qo'llanma)
3. Golovchis L.A. Doshkolnaya surdopedagogika M.2001
4. P.Yusupova Maktabgacha tarbiya pedagogikasi T.o'qituvchi 1993
5. Surdopedagogika tarixi (O'quv qo'llanma) 2019 tdpu nashriyoti
6. Surdopedagogika rivojlanish tarixi (o'quv uslubiy majmua) 2020